

УДК 94(100)“1917”

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.142.5>С. Неліповіч, канд. іст. наук
Асоціація істориків Першої світової війни, Товариство Росія – Польща, Москва, Росія**РОСІЙСЬКА АРМІЯ В 1917 РОЦІ: ВІД ВІЙНИ ІМПЕРІЙ ДО СОЛДАТСЬКОГО МИРУ¹⁴**

Проаналізовано дії російської армії в останній рік бойових дій на Східному фронті Першої світової війни. Продемонстровано, що протягом 1917 р. у російській армії відбувалися бурхливі внутрішні процеси, викликані бажанням різних політичних сил захопити й утримати владу. Діюча армія дедалі більше переймалася політичною боротьбою й до осені перетворилася на впливову політичну силу, здатну самостійно відігравати вирішальну роль у зміні суспільства (Корніловський "заколот", Жовтнева революція у столицях і на місцях). Зроблено висновок про те, що керівництво російської армії було не здатне досягти успіхів на фронті навіть при численній перевазі над військами супротивника й ціною величезних втрат. При цьому, між російськими солдатами поширювалися пацифістські настрої, бажання швидше закінчити війну будь-якими засобами, що послужило одним із найважливіших чинників, що сприяли успіху жовтневого перевороту і швидкому укладенню Брестського миру.

Ключові слова: Перша світова війна, Східний фронт, Лютнева революція, Жовтнева революція, Брест-Литовський мир.

Воєнні дії в 1917 р. на східноєвропейському театрі воєнних дій цікаві насамперед тим, що їх розпочала армія Російської імперії, продовжила армія Російської республіки, а завершила перемир'ям уже Росія більшовицька. На зміну радянської тези про підтримку солдатськими масами ідей Жовтня приходить новий міф про перемогу царської Росії, що не відбулася через революцію, про згаяний правильний шанс на вигравш війни в 1917 р. Однак цей міф є помилковим. Як буде показано нижче – військове керівництво російської армії було не здатне досягти успіхів на фронті навіть при численній перевазі над військами супротивника й ціною величезних втрат. У свою чергу, між російськими солдатами поширювалися пацифістські настрої, бажання швидше закінчити війну будь-якими засобами, що послужило одним із найважливіших чинників, що сприяли успіху Жовтневого перевороту та швидкому укладенню Брестського миру. Протягом 1917 р. у російській армії відбувалися бурхливі внутрішні процеси; вони викликалися різними політичними силами з метою захоплення й утримання політичної влади. Підтримка військами Петроградського гарнізону народного виступу в лютому-березні 1917 р. призвела до падіння самодержавства. Без такої підтримки бунт був би придушений. Фронтіві частини – а це, власне, діюча армія – були поставлені перед фактом зміни державного ладу, але вище командування активно сприяло поваленню самодержавства й арешту царської сім'ї. Діюча армія дедалі більше переймалася політичною боротьбою і до осені перетворилася на впливову політичну силу, здатну самостійно відігравати вирішальну роль у зміні суспільства (Корніловський "заколот", Жовтнева революція у столицях і на місцях).

Підтримка тих чи інших політичних партій і рухів в армії насамперед пов'язувалася з рішенням головного завдання: виходу з війни. Події літа-осені 1916 р. показали відсутність перспективи для повної військової перемоги як для Російської імперії, так і для Четверного союзу. Грудневі мирні пропозиції Німеччини 1916 р. давали ґрунт для контактів саме з російською стороною, оскільки не зачіпали споконвічно російські землі й не проголошували захоплення окупованих територій, але стосувалися відновлення на них незалежних держав у дусі права націй на самовизначення. На кінець 1916 р. російсько-імператорська армія вела позиційні бої з військами Четверного союзу від Риги до гирла Дунаю і від Трапезунда на південному березі Чорного моря до Іранських гір. У німецьких військах Східного фронту було 1.877.552 осіб строювого складу, в австро-

угорських військах на Північному фронті – 1.688.301 осіб, в османському корпусі – 14600; разом у супротивника в строю було 3.580.453 осіб [32, Taf. 11; 1, Armeekorps-Oberkommando. Kriegsgruppe-Quartiermeister-Abteilung. Verpflegestaende 1916, K. 2213]. Стройовий склад російських армій до січня 1917 р. (без урахування Кавказької армії) налічував 6.331.663 чол. [5, Ф. 2003, оп. 2. Д. 599. Л. 135–143, 346–377; Ф. 2031, оп. 1. Д. 211. Л. 540–548; Ф. 2067, оп. 1. Д. 458. Л. 403–404; 26, с. 9, 60; 11, с. 7, 68]. Російські війська перевершували супротивника по живій силі вдвічі, мали більше кулеметів і гармат, але за кількістю важкої артилерії серйозно поступалися. Багато в чому фактор переваги в важкій артилерії і в засобах траншейної боротьби (міномети і гранатомети) визначив успіх військ Четверного союзу в осінньо-зимових боях 1916–1917 рр.

На рубежі 1916–1917 рр. Центральні держави поступово витіснили майже з усієї території Румунії російсько-румунські війська. Спроба царського командування організувати тут в грудні 1916 р. контрнаступ закінчилася невдачею. Російське верховне командування вирішило нанести супротивнику сильного удару на протилежному фланзі, а саме – на Ризькому плацдармі, де була проведена Мітавська операція. Вона стала першою операцією кампанії 1917 р. і останнім військовим заходом царської Росії [5, ф. 2003, оп. 1., д. 616, л. 47]. Німецький контрудар відкинув російські війська до вихідних позицій. У цих боях XII царська армія втратила (вбитими, пораненими і зниклими безвісти) 387 офіцерів і 26.168 нижніх чинів [5, ф. 2033, оп. 1., д. 616., л. 59–60]. Втрати німецьких військ склали 6362 офіцерів і солдат [5, Военно-историческая коллекция, д. 785, с. 75, 82–84, 88]. Відвернути увагу супротивника від Румунії не вдалося: у розпал операції війська Четверного союзу зайняли Брейлу та Фокшани, після чого й тут обидві сторони перейшли до оборони.

Було би перебільшенням стверджувати, що результат Мітавської операції якимсь вплинув на розвиток революційних настроїв. Уже до кінця 1916 р. у думській опозиції була тверда переконаність у нездатності режиму Миколи II переможно завершити війну. Однак не виключено, що чергова невдача російської імператорської армії зміцнила деяких представників вищого командування (головнокомандувачів фронтами) у необхідності рішучої заміни "обожнюваного найяснішого верховного вождя". Мітавська операція (січень-лютий 1917) ще раз довела нездатність Російської імперії домогтися перемоги військовим шляхом; після проголошення відтворення незалежної Польщі (листопад 1916) партнери царя по Антанті також уже не могли гарантувати цілісність імперії й територіальні придбання на заході.

Вибух невдоволення населення столиці Російської імперії був використаний не лише ліберальною й демо-

¹³ Робота була представлена на панелі "Кінець Великої війни на Східному фронті. Брестська мирна конференція та міжнародні відносини у Центральній Європі, 1917–1918 рр.", організованій Олександром Пягановим на 7-му Міжнародному конгресі білоруських студій 17 вересня 2017 р., Коллеґіум Цивітас, Варшава, Польща.

кратичною опозицією для приходу до влади. По суті, це був військовий переворот, оскільки без військ Петроградського гарнізону й участі вищого командування невдоволення могло вилитися лише у звичайний бунт. Проте на вулицях Петрограда вперше, мабуть, армія усвідомила себе не як касту або стан, а як "озброєний народ". На фронтах же революція взагалі розвивалася "зверху вниз": почалася з перевороту руками генералів, командувачів арміями фронтів (насамперед ідеться про штаб армій Північного фронту), а завершувалася більш повним залученням до революційного руху (як стихійно бунтарського, так і усвідомленого) солдатських мас. Організаційно цей процес підштовхнула абсолютно несвоечасна "реформа" генерала В. І. Ромейко-Гурко: переведення полків на 3-батальйонний склад і формування з виділених рот нових піхотних дивізій без артилерії. Ці заходи послабили військову спайку, зруйнували військові колективи, які формувалися протягом всієї війни.

Маніфест про зречення імператора Миколи II був оголошений командирам полків 3 (16) березня 1917 р., а до наказів по полках потрапив лише в період із 6 по 8 (19–21) березня. В арміях Південно-Західного фронту він був опублікований разом із наказом по армії і флоту № 1 великого князя Миколи Миколайовича, який ненадовго прийняв верховне головнокомандування, зі зреченням великого князя Михайла Олександровича та зверненням головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту генерала від кавалерії О. О. Брусилова. Великий князь Михайло Олександрович закликав солдатів і офіцерів "довести до кінця свій солдатський обов'язок і виконати найпершу і пряму задачу армії – вигнати ворога за межі Російські". Микола Миколайович сподівався на божу допомогу: "витязі землі російської, то знаю, як багато ви готові віддати на благо Росії і Престолу". Брусилов висловлювався більш політично: "Волею Божою Росія вступила на новий історичний шлях свого Державного життя... Наш священний обов'язок перед Богом і дорогою беззавітно улюбленою нашою батьківщиною стояти сталевою стіною проти нашого зятятого ворога, який до теперішнього часу доведений нами в безвихідно-скрутне становище; ... Російське військо і Російський народ не дадуть поневолити себе німцями" [5, ф. 2796, оп. 2, д. 581, л. 316–317].

Військовим міністром Тимчасового уряду з 2 (15) березня 1917 р. став О. І. Гучков. При ньому вплив Військового міністерства на Діючу армію різко зріс. Фактично, військовий міністр встав над верховним головнокомандувачем (Главверхом), міг призначати і звільняти його; першим із призначених Главверхів революційної епохи став генерал М. В. Алексєєв. 9 (22) березня був оголошений Наказ по армії і флоту від 8 (21) березня про скасування найменування "нижній чин" з заміною його словом "солдат", про скасування титулування офіцерів і чиновників з заміною на "господин".

Проте військові дії тривали. 13 (26) березня 1917 р. німецькі війська атакували плацдарм на р. Щара біля озера Нароч. Це було повернення до тактики невеликих, але сильних ударів по найбільш важливих російських ділянках фронту. Російські війська втратили 1960 солдатів і офіцерів [5, ф. 2003, оп. 1, спр. 616, арк. 271, 275]. Супротивник втратив 310 осіб [11, с. 488; 18, С. 149, 207].

14–15 (27–28) березня 1917 р. полки на фронті й тилу частини були приведені до присяги Тимчасовому уряду. О. І. Гучков, лякаючи солдат уявним стяганням німецьких сил для удару по Петрограду, закликав об'єднуватися навколо Тимчасового уряду і вимагав від офіцерів поважати солдатів як співгромадян, а солдат

слухати своїх начальників, пам'ятаючи, що "армія без дисципліни ворогові не страшна" [5, ф. 2796, оп. 2, д. 581, л. 313, 356]. 15 (28) березня військам було оголошено розпорядження про зупинення застосування смертної кари й заборону тілесних покарань (було прийнято ще 9 березня). 18 (31) березня розпорядженням Гучкова були скасовано військово-польові суди, їхні рішення оголошувалися незаконними, а засуджені ними отримували право на перегляд своєї справи. У полкових наказах це звістка з'явилася лише через тиждень. А слідом уже 19 березня (1 квітня) роз'яснення Брусилова, що це розпорядження не стосується театру воєнних дій, було доведено до полків тільки в наказах від 4 (17) квітня [5, ф. 2796, оп. 2, д. 581, л. 402, 432]. Така непослідовність стала джерелом недовіри солдатів до командного складу, що нібито свідомо приховує і спотворює накази революційного уряду.

Нові командувачі змагалися в революційній риторичі [5, ф. 2796, оп. 2, д. 581, л. 402] і віддавали накази, що суперечили один одному. Так, Брусилов виступив з відозвою до всенародної боротьби зі шпигунами, а 28 березня (10 квітня) наказом по Особливій армії категорично заборонялися анонімні доноси [5, ф. 2796, оп. 2, д. 581, л. 415, 422]. Настали зміни і в духовному житті армії. До квітня в полках із мусульманським складом стали призначатися мулли [5, ф. 2796, оп. 2, д. 581, л. 387], що стало наслідком скасування "всіх обмежень у правах російських громадян, обумовлених приналежністю до того чи іншого віросповідання, віровчення або національності" [36].

Проте війна також робила свій внесок у розвиток революційного процесу. Наступною жертвою точкової тактики німців став плацдарм біля сіл Червища і Тоболи на Стоході, який був захоплений 22 березня (4 квітня) [5, ф. 2796, оп. 2, д. 581, л. 35–41]. Російські втрати на плацдармі були жахливими. На невеликому просторі усього 7–8 верст вони склали 184 офіцери і 12.207 солдат [5, ф. 2796, оп. 2, д. 581, л. 43–44]. Власні втрати німецька сторона визначала у 400 осіб [11, с. 492; 17, с. 285; 1, NFA. 2. Armee, K. 220: Sammelakten. Op. 1806/136 (1917)]. Резонанс цього бою вплинув на початок О. І. Гучковим кампанії зі звільнення з посад 160 генералів російської армії у квітні 1917 р. Із німецької сторони події на Червищанському плацдармі також були використані для певних політичних висновків. Начальник Головної Квартири генерал-фельдмаршал П. фон Гінденбург не лише наказав головнокомандувачу на сході генерал-фельдмаршалу принцу Леопольду Баварському широко не висвітлювати успіх, але і в майбутньому відмовитися від великих наступальних операцій – щоб не викликати в Росії консолідації перед обличчям явної військової загрози. Головнокомандувач відзначав у щоденнику: "У той же час наш уряд намагається уникнути всього, що могло б розлютити Росію, – у надії на мир з нею. Які збитки від цього несуть наші хоробрі війська, воно собі навіть не уявляє" [3, Nachlass Prinz Leopold, K. 239. Erinnerungenanden Weltkrieg 1914–1918, с. 846].

Навесні 1917 р. після ряду важких приватних невдач (Лентула, Щара, Червища) російські війська, як і війська Четверного союзу, на час припинили активні воєнні дії. Великдень і Першотравень стали приводом для масових контактів солдатів з обох сторін, незважаючи на невдоволення і протидію вищого та середнього командування з обох сторін. Тимчасовий уряд був змушений також взяти на озброєння гасло "мир без анексії і контрибуцій". До квітня 1917 р. у військах Дієвої армії стали формуватися комітети, що займалися поліпшенням побуту солдатів. Вищі комітети формувалися вибором делегатів у полках,

до них входили не лише солдати, але і обер-офіцери. 18 квітня (1 травня) 1917 р. Росія вперше легально відзначала Першотравень – "Свято Свободи". До кінця квітня були утворені армійські і корпусні комітети, діяли фронтові з'їзди. Практично було завершено будівництво нової структури військового самоврядування – в ідеалі для господарських потреб і під контролем командування. Однак необхідні роз'яснення надійшли в армію тільки після обрання комітетів 16/29 квітня, а до військ були доведені лише 5 (18) травня 1917 р.

Згідно з Положенням, завданнями комітетів були: "згуртування всієї російської армії в єдину організацію", спостереження за дисципліною, контроль господарської частини, вжиття заходів проти зловживань і перевищення влади посадових осіб, вирішення питань внутрішнього побуту, "залагоджених непорозумінь між солдатами і офіцерами", "сприяння просвіті та розвитку спорту серед солдатів і матросів своєї частини", підготовка до виборів в Установчі Збори. Завдання дисциплінарних судів: підтримання дисципліни, "вирішення сварок і непорозумінь, що виникають у солдатському і матроському середовищі", накладення стягнень на солдатів (тільки суди стали мати на це право).

Підкреслювалося, що ротні і полкові комітети "в жодній мірі не стосуються бойової підготовки і бойових сторін діяльності частини і її підрозділів, а також спеціальних робіт управління, штабів, установ і закладів". Офіцери в комітетах повинні були складати 1/5 частину і вибиратися від офіцерського суспільства полку. Полковий комітет мав право зносити із місцевими радами робітничих і солдатських депутатів, направляючи туди представника, із питань виключно підготовки до Установчих зборів, у тому числі про надсилання депутатів, ораторів, літератури. Армійський комітет був постійним органом, що обирається в перший раз на 3, а потім на 6 місяців, із 15 офіцерів і 45 солдатів [5, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 16–21].

Запізнення роз'яснень із найважливіших питань внутрішньої політики викликало не лише невдоволення серед солдатів, але й нове зростання недовіри до "начальства", яке приховує нібито справжній стан і обмежує по своїй волі права солдата. У травні пішли зміни у верховному командуванні. Після "гучковської чистки" командного складу настала черга і вищого керівництва. Сам Гучков втратив пост Військового міністра, 5 (18) травня ним став О. Ф. Керенський. Не затримався на посаді і Главковерх М. В. Алексєєв. 22 травня (4 червня) 1917 р. верховним головнокомандувачем був призначений генерал О. О. Брусилов, який заявив про повну підтримку курсу на демократизацію армії. У дивізіях почали формуватися ударні загони, які повинні були стати основою прориву оборони противника в майбутньому наступі. "Вітри змін" у травні явно стали позначати всебічну підготовку до нового генерального наступу. Якщо в ноті міністра закордонних справ П. М. Мілюкова від 18 квітня (1 травня) війна вперше була названа "визвольною", за "права пригноблених народів", і це викликало урядову кризу і відставку її автора, то 5 (18) травня при оголошенні складу нового коаліційного уряду (доведено до військ 16/29 травня), Тимчасовий уряд прийняв декларацію, яка відкидала можливість сепаратного миру і ставила своєю метою якнайшвидше досягнення "загального миру, що не має своїм завданням ні панування над іншими народами, ні відібрання у них національного їх надбання, ні насильницьке захоплення чужих територій, – миру без анексії і контрибуцій на засадах самовизначення народів...". Підкреслюючи, що поразка Росії і її союзників позбавить народи надії на укладення такого миру, що при

пасивності Росії німецькі війська розгромлять союзників і обрушаться потім проти неї, революційна армія повинна почати наступальні дії [5, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 24].

Літо 1917 р. було ознаменоване спробою як політичного, так і військового російського керівництва використати революційні настрої і гасла для переможного завершення війни. Розігрувалася карта уявної "зовнішньої загрози" з боку країн Четвертого союзу й особливо "німецького імперіалізму". Власне, повалення самодержавства багато в чому і було виконане для забезпечення перемоги у війні. Безсумнісним результатом революції в Росії став вступ у війну на боці Антанти США. Розпочаті з'їзди армійських рад в цілому прийняли нову агітаційну лінію Тимчасового уряду і Ставки [5, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 136]. Таким чином, новий склад Тимчасового уряду запозичив гасло більшовиків про демократичний мир, але не для початку переговорів, а для продовження війни. 21 травня (3 червня) було видане звернення до військ нового військового міністра О. Ф. Керенського: "Необхідним є наступ і боротьба з анархією. Все, що ми завоювали, поставлено на карту. Якщо російський народ і російська армія не знайдуть мужності, якщо не відновиться дисципліна, ми гинемо. Весь світ буде зневажати не тільки нас, а й ідеї соціалізму, в ім'я яких ми зробили революцію" [5, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 162].

Одночасно у військах було поширене Положення про дивізійний і корпусний комітети (прийнято ще 8 (21) травня), яким дозволялося створювати комісії при штабах дивізій (корпусів) для ознайомлення начальника дивізії (командира корпусів) із загальним станом частин і з їхніми потребами. При цьому комісія не повинна була втручатися в оцінку бойових завдань і не брала участі в рішеннях військового командування. Це вже було фактичним узаконенням двовладдя в діючій армії. Незважаючи на підготовку військ до наступу, із полків звільнялися на польові роботи сотні солдатів. Верховне командування приймало все нові накази з боротьби з дезертирством, яке, головним чином, отримало форму неявки в термін із відпустки. 14 (27) червня був оприлюднений наказ по армії і флоту від 31 травня (13 червня) – про позбавлення тих, хто не з'явився в термін до 15 травня, права участі у виборах Установчих зборів, на отримання землі за майбутньою земельною реформою та про позбавлення сімей пайків до повернення солдат у частини; ті, хто повернувся, повинні були "доблесним виконанням свого боргу заслужити пробачення". У той же час наказом від 31 травня (13 червня) солдатів, які не повернулися в зазначений термін із польових робіт, оголошували дезертирами з позбавленням їхніх сімей пайків. Однак проблема зростала з кожним днем. Якщо за час із початку війни по лютий 1917 р. із дієвої армії втекло 201.381 осіб, то за березень – середину травня 1917 р. – вже 88.680, а до серпня 1917 р. – 144.153 чоловік [37, с. 171].

Формування ударних загонів викликало не лише черговий напад "революційної" риторики командування, але і формування культу особистості Керенського – "один із творців російської революції, улюбленець народу Керенський" (з відозви Главковерха О. О. Брусилова про створення ударних загонів) [5, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 224, 225]. У публічних зверненнях і наказах літа 1917 р. образ Керенського ще більше обожнюється, він іменуються першим борцем і мучеником революції [5, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 337–338].

До літа 1917 р. російська армія приготувалася до нового генерального наступу, задум якого майже повністю повторював торішній, але з тією різницею, що вже з самого початку головна роль відводилася арміям Південно-Західного фронту (детальніше про літній

наступі російської армії див. [39; 25]. Сили діючої армії налічували (без Кавказького фронту) 7.132.413 офіцерів, військових чиновників і солдатів (підрховано за: [5, ф. 2003, оп. 2, д. 411, л. 131]; крім того, на утриманні перебувало ще 200.049 чол. санітарних організацій, 547.865 вільнонайманих і мобілізованих (із Середньої Азії) робочих, 31.800 військовополонених, 130.315 біженців і 10.984 сироти притулків, 400 делегатів від різних партій). У бойовому складі було 2.157.190 багнетів, 117.773 шашки, 18.753 кулемети, 5.905 мінометів і бомбометів, 10.159 гармат. Для наступу на всіх фронтах із цієї кількості залучалося приблизно 50–55 % сил [підрховано за: 5, ф. 2003, оп. 1, д. 599, л. 2–45, 281–298, 346–372; д. 600, л. 3–48].

У військах Четверного союзу на 1 липня на утриманні перебувало 3.443.371 осіб (підрховано за: [32, Taf. 11; 1, KA-NFA. Armee-Oberkommando. Kriegsgruppe-Quartiermeister-Abteilung. Verpflegestaende 01.07.1917, K. 2236; AOK-Verbindungs-offiziere, K. 4081, XX. Ott. Division: Intendary 09.07.1917]; крім того, на утриманні перебувало ще 134.960 військовополонених, що використовувалися на роботах у ближньому тилу). Російська армія мала подвійну перевагу в живій силі [5, KA-NFA. Armee-Oberkommando. Kriegsgruppe-Quartiermeister-Abteilung. K. 2237: Staende 01.07.1917]. Перевага російських армій у силах на ділянках наступу була ще значнішою: у піхоті втричі, у кавалерії майже у вісім разів, у гарматах і кулеметах на 20 %, але в мінометах і важких гарматах перевага була на боці супротивника. Кількісна перевага розглядалася як гарантія перемоги. О. О. Брусилов запевняв уряд у швидкому розгромі ворога. Сам Керенський 18 червня (1 липня) звернувся до військ із відозвою: "Вірячи в братерство народів, демократія російська звернулася до всіх воюючих країн з полум'яним закликком припинити війну і укласти чесний, для всіх необхідний мир. Однак у відповідь на заклики до братерства противник покликав нас до зради: австро-германці запропонували Росії сепаратний мир і, намагаючись приспати нашу пильність братанням, кинули свої сили на наших союзників з розрахунком, розбивши їх, впоратися з нами; нині переконавшись, що Росія не дає себе обдурити, противник загрожує нам і вже стягує сили на наш фронт. Воїни! Вітчизна в небезпеці! Свободі та революції загрожує загибель. ...Наказує вам: Вперед!" [5, ф. 3152, оп. 1, д. 2, л. 15].

Уже в ході наступу, який отримав в той час назву "наступ Брусилова – Керенського", 24 червня (7 липня) 1917 р. наказом по армії та флоту було дозволено нагороджувати солдатів офіцерським орденом Святого Георгія IV ступеня, а офіцерів – солдатським Георгіївським хрестом I ступеня. Цей захід був покликаний посилювати спайку між солдатами й офіцерами бойових частин.

Головного удару завдавали VII і XI армії Південно-Західного фронту, наступ було розпочато 18 червня (1 липня) 1917 р. Після першого успіху під Зборовом просування XI армії припинилося. Частини, що стояли в резерві, відмовлялися йти в бій, а ті, що розташовувалися в першій лінії, після понесених важких втрат вимагали зміни і також не бажали битися без підтримки, але Ставка відмовила. 22 червня (5 липня) Брусилов звернувся до військ: "...перед нами тепер залишився лише один шлях – зламати ворога і примусити його підкоритися волі нашого народу. ...Від успіху наших бойових дій спільно з нашими союзниками буде залежати кінець війни і гідний мир" [5, ф. 3745, оп. 1, д. 270, л. 8 об.].

Із 23 червня (6 липня) перейшла в наступ і VIII армія, російські війська прорвали оборону австро-угорців біля Станиславова і зайняли Калуш. Усього в наступі в Галичині було задіяно 726.429 багнетів і 37.728 ша-

шок – майже 80 % наявних сил армій Південно-Західного фронту (пораховано за: [5, ф. 2003, оп. 1, д. 599, л. 2–45]). Війська підтримувалися силами хімічних військ, бронеавтомобілями, бронепоездами, авіацією (пораховано за: [5, ф. 2003, оп. 2, д. 1017, л. 228–229]). В австро-угорській групі армій, підкріпленій німецькими військами (2-а, 3-я, Південна армія), було всього 242.700 багнетів і 3.890 шабель (пораховано за: [1, KA-NFA, 2. Armee, K. 252: Operative Karten. Konzeptam 26 Juni 1917]. За час наступу російські війська захопили в полон 834 офіцерів і 35.809 солдатів [5, ф. 2003, оп. 1, д. 618, л. 180]. Однак супротивнику вдалося зупинити наступ і організувати потужний контрудар 6 (19) липня біля Тернополя [3, Nachlass Prinz Leopold, K. 239. Erinnerungenanden Weltkrieg 1914–1918, C. 914, 926–928].

До ударного угруповання для прориву вздовж залізниці Золочів – Тернопіль увійшли перекинуті з Франції 4 піхотні дивізії. У складі бойової дільниці "Золочів" було зосереджено 92.500 багнетів і 2.390 шабель [26, В. 16]. Із перших же днів наступу відомості про втрати військ стали надходити до Ставки нерегулярно. Практично Ставка виявилася в повному невіданні щодо реальних втрат військ. Усього за даними, скерованими штабом армій Південно-Західного фронту, загальні втрати склали 3.684 офіцери і 160.823 солдати [5, ф. 2003, оп. 1, д. 618, л. 185, 172–314; д. 619, л. 65–67]. У свою чергу, групи армій Бьом-Ермоллі й Ліндінгена втратили за липень-серпень 1917 (н. ст.) приблизно 80 000 осіб (підрховано за: [1, KA. AOK. Kriegsgruppe-Quartiermeister-Abteilung, K. 2237: Verluste Juli 1917; NFA. 2. Armee, K. 235–239: Operative Evidenz-Akten 3.7.–28.8.1917; 3. Armee, K. 604: Befehle, Verluste 1916–1918. Abt. IIb 4825,4597,5026,5301,5606; 23, C. 281, 288; 22, C. 132–193; 38, C. 321; 6, C. 453; 27, C. 50, 67, 68; 14, C. 34–38, 42; 30, C. 238; 21, C. 175; 24, C. 167, 171, 174; 8, C. 96, 99; 5, C. 193–194; 19, C. 186, 197, 200; 13].

6 (19) липня почалася артилерійська підготовка на ділянці прориву X армії від Сморгоні до Крева [5, оп. 2, д. 1017, л. 228–229]. Наступ почався 9 (22) липня, але він швидко вичерпав себе. "Нашими санітарами винесені з долини річки Кревлянки кілька поранених солдатів, яких там залишилося ще дуже багато, стогони і крики про допомогу чути весь час. Південніше м. Криво до нашого дроту підходив німецький лікар, який назвався Міллером, і звернувся з проханням припинити стрільбину на 2 год, тому що в німецьких окопах багато російських і німецьких трупів і поранених. Прохання командир полку відхилив" [5, ф. 3058, оп. 1, д. 8, л. 66; 5, ф. 2003, оп. 1, д. 306, л. 91]. Недоліки в управлінні військами та в діях важкої артилерії, яка опинилася безсилою проти бетонуваних вогневих точок, перевитрата снарядів під час підготовки атаки (на підтримку дій піхоти вже не вистачило боєприпасів), недооцінка сили опору супротивника маскувалися штабом армій Західного фронту під "недисциплінованість солдатів" [5, ф. 2003, оп. 1, д. 306, л. 104–105]. У липневих боях російська X армія втратила понад 38 000 солдатів і офіцерів. Дезертирами були оголошені понад 8000 військовослужбовців. При цьому у Ставку штаб армій Західного фронту доповів про втрату 476 убитих (50 офіцерів), 2867 поранених (187 офіцерів), 123 зниклих безвісти (21 офіцер) і 87 офіцерів і 7929 солдатів із 38-го армійського корпусу. Про втрати 1-го Сибірського і 20-го армійських корпусів повідомлено не було. II і III армії, які брали участь лише в артилерійській підготовці, втратили: 21 офіцер і 183 солдата вбито, 62 офіцерів і 2255 солдатів поранені, 3 офіцери і 88 солдатів отруєні газами, 3 офіцери і 27 солдатів пропали безвісти, 6 солдатів перейшло до супротивника і 736 солдатів дезер-

тирували. У тилівих, запасних і ополченських частинах дезертирували 8586 осіб (підрховано за: [5, ф. 2003, оп. 1, д. 618, л. 206–207, 236–247, ф. 2144, оп. 1, д. 139, л. 5–399, ф. 2277, оп. 1, д. 101, л. 1, ф. 2218, оп. 1, д. 260, л. 5, ф. 2339, оп. 1, д. 61, л. 41, ф. 2358, оп. 1, д. 370, л. 29–30, ф. 2445, оп. 1, д. 76, л. 52, 55, 57, 60–61, 67–68, ф. 2514, оп. 1, д. 136, л. 10, 11, 16, ф. 2523, оп. 1, д. 659, л. 48–61, ф. 2647, оп. 1, д. 87, л. 72, ф. 2648, оп. 2, д. 34, л. 16, ф. 2649, оп. 1, д. 96, л. 424–435, ф. 2650, оп. 1, д. 32, л. 30, ф. 2727, оп. 1, д. 70, л. 15–16, д. 133, л. 3–4, 14–21, 67–68, 82, 87, ф. 2729, оп. 1, д. 66, л. 7, ф. 2858, оп. 1, д. 204, л. 62, 73, 76, 77, 80–83, 86, 89, 93, 94–106, ф. 2859, оп. 1, д. 260, л. 39–41, 44, 48, 53, 57–62, 76–77, 84–85, 107–127, ф. 2860, оп. 1, д. 273, л. 21–187, ф. 2861, оп. 1, д. 147, л. 49, 64, 7693, 113, 157, 189, ф. 3058, оп. 1, д. 8, л. 6, 67, 82, ф. 3059, оп. 1, д. 5, л. 4, ф. 3060, оп. 1, д. 5, л. 5, ф. 3685, оп. 1, д. 79, л. 203, 205, 213, 214–218, ф. 3745, оп. 1, д. 270, л. 12–15, 18, 24, ф. 3838, оп. 1, д. 293, л. 24, 28–29, 34–35, ф. 16196, оп. 1, д. 426, л. 288–290, д. 427, л. 133–200, д. 428, л. 411, д. 429, л. 357–393, д. 460, л. 394–397, д. 461, л. 299–320, д. 462, л. 203, д. 463, л. 370–396, д. 629, л. 14–35, д. 630, л. 10–50, д. 631, л. 11–65, д. 632, л. 7–25, д. 798, л. 407–458, д. 801, л. 418–494, д. 802, л. 312–315, д. 1111, л. 70–77, д. 1136, л. 184, 188–195]. Німецька сторона втратила до 16 (29) липня всього 149 офіцерів і 7.238 солдатів [34, с. 791]. Наказом по X армії від 13 (26) липня, формально через невдачі армії Південно-Західного фронту, наступ було скасовано, війська переходили до оборони [5, ф. 3152, оп. 1, д. 3, л. 4].

В арміях Північного фронту без урахування фортець було 423.954 багнети, 23.812 шашок, 3825 кулеметів, 857 бомбометів, 748 мінометів, 2250 гармат (36 піхотних і 6½ кавалерійських дивізій). У наступі з району Крейцбург, Якобштадт, що почався 10 (23) липня 1917 р. брали участь три корпуси V армії, однак на наступний день німці контратаками повністю відновили позиції. Загальні втрати російської V армії склали до 15 000 офіцерів і солдатів [5, ф. 3152, оп. 1, д. 619, л. 8]. Супротивник втратив близько 1300 офіцерів і солдатів (пораховано за: [7, С. 191; 9, С. 66; 20, С. 85; 15, С. 109; 35, С. 132; 29, С. 120; 16].

9 (22) липня 1917 р. розпочали наступ IV російська і II румунська армії Румунського фронту. У них було 143.292 багнети, 6.333 шашки, 1 335 кулеметів, 668 гармат і 33 літаки (дані про міномети і бомбомети не були надані до Ставки) (пораховано за: [5, ф. 3152, оп. 1, д. 619, л. 228–229]; вогнем у відповідь німці знищили склад снарядів у Текучіу). Однак супротивнику вдалося досить скоро переломити хід боротьби на свою користь і з 24 липня (6 серпня) перейти в контрнаступ. Однак тут прорив, подібний Тернопільський, не вдався, щоправда, німецька армія прорвала російсько-румунський фронт на ширину 20 км і на глибину 3 км. Запеклі бої в Молдавії, що отримали назву битв у Марешті і Мерешесті (з румунської сторони) або битви за Фокшани (з німецької сторони), тривали до початку вересня [5, ф. 3152, оп. 1, д. 605, л. 46–52, 269–322]. Супротивнику вдалося витіснити російсько-румунські війська за річки Сірет і Сушиця, але його подальше просування було повсюди зупинено. За весь час цих боїв у Молдавії втрати російсько-румунських військ склали понад 126 000 офіцерів і солдатів (противник втратив 80 тис. чол.) (пораховано за: [5, ф. 3152, оп. 2, д. 427, л. 115–158]. Всього ж втрати російської та румунської армій в "генеральному" літньому наступі перевищували 0,5 млн осіб, 1150 кулеметів, 437 мінометів і

бомбометів (без Північного фронту), 828 гармат [5, ф. 2003, оп. 2, д. 1017, л. 236–237, 240–241].

Вирішальний вплив на результат "генерального наступу" здійснили настрої солдатів. Високий рівень втрат убитими і пораненими створював невпевненість у атакуючих, їхня втомлюваність і викликав вимоги зміни свіжими частинами. У резервах же високі втрати атакуючих, незважаючи на запевнення про руйнування укріплень супротивника, породжували страх і небажання йти в бій. Згубно вплинула на настрої солдатів, особливо в смузі армій Північного і Західного фронтів, наявність великих пасивних ділянок, на яких бойові дії майже не велися. Істотно послабили російську армію та серйозні втрати в озброєнні.

Чергові зміни в командуванні насамперед пов'язувалися з невірністю головною поставленого завдання. 18–19 липня (31 липня – 1 серпня) 1917 р. О. О. Брусилов був замінений на посту верховного головнокомандувача генералом Л. Г. Корніловим [5, ф. 407, оп. 1, д. 17, л. 64, 64 об.]. Діяльність О. О. Брусилова на посаді верховного головнокомандуючого завершилася закликом прийняття рішучих заходів проти падіння дисципліни. 12 (25) липня він закликав начальників всіх ступенів підняти належний авторитет командного складу залізною дисципліною; а комітетам порекомендував не втручатися в оперативні питання. Брусилов також заборонив мітинги під час операцій і підготовки до них [5, ф. 3152, оп. 1, д. 3, л. 6].

15 (28) липня в військах було оголошено постанову Тимчасового уряду про ув'язнення агітаторів проти наступу, про заборону газет "Правда", "Окопная Правда", "Солдатская Правда"; також були повідомлені накази Л. Г. Корнілова від 10 (23) липня про заборону мітингів у сфері бойових дій, із застосуванням зброї по мітингувальникам, і про прирівнювання залишення позицій без наказу до зради і застосування по відступаючих вогню кулеметів і гармат [5, ф. 2067, оп. 1, д. 194, л. 36–37].

Після призначення Л. Г. Корнілова Главноверхом пост головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту зайняв генерал від інфантерії П. С. Балусев. Від його "весняної" риторики не залишилося і сліду. Накази Корнілова від 11 (24) липня запроваджувався негайний розстріл на місці мародерів. Для ловлі дезертирів на станціях залізниць засновувалися загони "з піхоти з кулеметами, кінноти і артилерії": вони повинні були оточувати станції і прилеглі селища, поїзди, що проходять, затримувати всіх офіцерів і солдатів, які прямують без виправдувальних документів, при опорі застосовувати зброю, тих, що чинять опір зі зброєю в руках – розстрілювати на місці. Балусев підтвердив, що він "не зустрічає перешкоди до розстрілу симулянтів, палечників, що поранили себе в ліву руку". Наказ підтримав фронтовий комітет [2, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 378–379]. У полках заборонялося висилання делегатів до Петрограда "для з'ясування положення". Усю необхідну інформацію належало отримувати в штабі армії.

13 (26) липня Тимчасовий уряд оголосив про створення революційних судів в армії, про введення смертної кари за державну зраду, втечу до ворога або з поля бою, самовільне залишення шиківання в бою, "ухилення від опору супротивнику", здачу в полон без опору, тимчасову відсутність під час караулу, насильницькі дії проти начальників, як з офіцерів, так і з солдатів, опір виконанню наказів, невиконання бойових наказів, явне повстання, підбурювання до повстання, напад на караул, а також за вбивства, зґвалтування, розбій і грабж у військовому районі. У дивізійні суди вибиралися по 3 солдати й офіцери за жеребом на кожне засідання (якщо частина в бою – призначалися комітетом); полкові суди вибиралися виборщиками –

19 офіцерів і 39 солдатів [5, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 411, 414]. Як зазвичай, до відома військ ця постанову була доведена тільки через 10 днів.

Одночасно і Військове міністерство вжило заходів щодо підвищення дисципліни, встановивши за угодою з Тимчасовим урядом і Міністерством юстиції 14 (27) липня обмеження на приймання до лав армії амністованих кримінальників (умовно звільнених) [5, ф. 400, оп. 19, д. 177, л. 50–51]. Минулі судові переслідування в липні-серпні 1917 р. показали, що приблизно дві третини обвинувачених зуміли сховатися і уникнути арешту. Комітети давали дещо відмінну оцінку причин негативних подій в армії під час літнього наступу. Так, комітет 46-ї піхотної дивізії, полки якої відмовилися переходити в новий район дислокації, прийняв таку резолюцію, підтриману і начальником дивізії: "Головною причиною цих сумних подій стала втома армії, як фізична, так і моральна, викликана нечуваною за своїми жахам війною, що триває вже четвертий рік, а також важка спадщина старого режиму, відсутність почуття громадянського обов'язку і свідомості, у вигляді темряви і неосвіченості великої частини солдатської маси. Завдяки цим двом причинам і мала в армії такий успіх проповідь "більшовизму", а також агітація всіх тих провокаторів, німецьких шпигунів і прихильників старого режиму, які, прикриваючись більшовицьким гаслом, прагнули провести і здійснити свої темні цілі..." [5, ф. 2796, оп. 2, д. 588, л. 573]. Також наказ Корнілова від 11 (24) серпня був звернений проти відновлення братання [5, ф. 3152, оп. 1, д. 17, л. 65].

Став набирати силу інший негативний фактор: Ставка перестала отримувати достовірні відомості про втрати військ під час операцій, особливо під час важких і напружених боїв. Командири частин і з'єднань, що вели запеклий бій протягом декількох днів, не надсилали щоденних зведень про втрати, а невимогливість вищих штабів приводила до замовчування найбільш важкої шкоди. Верховні головнокомандувачі, незважаючи на зміни, практично втрачали зв'язок з військами [5, ф. 3152, оп. 1, д. 619, л. 361].

Однак "гірка правда" ставала зброєю в політичній боротьбі. Особливо це проявилось після наступу німецьких військ під Ригою. 19–26 серпня (1–8 вересня) 1917 р. сили 8-ї німецької армії прорвали фронт XII армії Північного фронту і захопили Ригу. Російські війська до 16 (29) вересня втратили близько 30 000 чоловік, 411 гармат, 233 міномети і бомбомети, 256 кулеметів (підраховано за: [5, ф. 2152, оп. 1, д. 547, л. 313–439, д. 548, л. 9–67]. Втрати противника склали близько 5000 осіб [32, С. 714; 4, С. 2432].

Ризький розгрім був використаний О. Ф. Керенським для боротьби з так званою "змовою Корнілова". Проголосивши себе верховним головнокомандувачем (фактично він передав цю посаду призначеному начальником штабу Ставки генерал-лейтенанту М. М. Духоніну), він домігся нових змін і арештів серед вищого командування російської армії. Криза довіри до Тимчасового уряду "справа" вже проявилася на серпневій державній нараді в Москві. Не вдаючись у подробиці розвитку цієї кризи, підведемо його підсумок. 1 (14) вересня у військах було оголошено про призначення із 30 серпня О. Ф. Керенського верховним головнокомандувачем, а генерала від інфантерії М. В. Алексеєва – начальником штабу Главковерха (Ставки); всі накази Л. Г. Корнілова, крім бойових, виконання й розповсюдженню не підлягали. 2 (15) вересня було повідомлено про ліквідацію "змови" Корнілова, а 5 (18) вересня – про проголошення Російської Республіки і передачі всієї повноти влади п'ятьом міністрам на чолі з міністром-головою

О. Ф. Керенським. Також оголошувалося про арешт за зраду і закат Л. Г. Корнілова, С. С. Лукомського, А. І. Денікіна, С. Л. Маркова, В. Н. Кіслякова (помічник міністра шляхів сполучення на театрі воєнних дій, генерал-лейтенант) [5, ф. 2796, оп. 2, д. 603, л. 3, 19, 25; 5, ф. 3152, оп. 1, д. 17, л. 93].

7 (20) вересня 1917 р. Тимчасовий уряд запровадив у військах інститут комісарів "з метою нагляду" і "підняття боєздатності" і виборні загальновійськові організації від ротних до фронтових і окружних (оголошено 16 (29) вересня) [12, с. 199–200]. Останні незабаром трансформувалися у військово-революційні комітети, які взяли собі необмежені повноваження. У полках створювалися селянські ради й офіцерські організації. Новий поділ за чинною ознакою не сприяв взаєморозумінню. Офіційна преса також роздувала як справжні, так і уявні відомості про порушення солдатами дисципліни і військового обов'язку, протиставляючи їх славним "панам офіцерам".

Однак якогось серйозного зміцнення фронту це не принесло. 8–10 (21–23) вересня 1917 р. німецькі війська ліквідували Якобштадтський плацдарм [12, с. 199–200]. Російські позиції були взяті протягом першого дня атаки, втрати склали близько 6 600 офіцерів і солдатів [5, ф. 2003, оп. 1, д. 619, л. 268, 276–279].

До 7 (20) жовтня германці, висадивши десант, оволоділи Моонзундськими островами, захопивши 20.130 полонених [4, с. 2477]. Захоплення островів поблизу Петрограда дало підставу лідеру більшовиків В. І. Леніну виступити з тезами про "прийдемо катастрофу" і способи боротьби з нею – тобто закликати до чергової і кардинальної зміни уряду насильницьким шляхом.

Події літа-осені 1917 р. ще більш підірвали бойовий дух російських військ. У наявності в бойових частинах до 1 (14) жовтня 1917 р. перебувало 4.783.897 багнетів (9.601.681 стрілецький чин). У супротивника в строю було 1.817.952 німецьких і 1.467.482 австро-угорських військовослужбовців (в бойовому складі разом не більше 1 млн багнетів) [33, с. 464; 32, Taf. 11; 1, АОК. Kriegsguppe-Quartiermeister-Abteilung. Verpflegestaende 1917, К. 2236]. Однак положення російських військ ставало щораз гіршим. Начальник військово-цензурного відділення Ставки полковник Міхельсон відзначав: "спостерігається погіршення, викликане почасті останніми подіями, почасті втратою після боїв під Ригою... Боєздатність сильно знизилася" (Північний фронт); "настрій може вважатися задовільним і спокійним, але без змін на краще" (Західний фронт); "настрій більшості частин фронту слід вважати як і раніше малостійким" (Південно-Західний фронт); "у всіх арміях фронту відзначається занепад настрою, викликаний частково останніми подіями, а часті близькість зимового часу" (Румунський фронт) [5, ф. 2003, оп. 2, д. 497].

14 (28) жовтня у військах пройшли вибори до Установчих зборів. Нові політичні події, що торкнулися гарнізонів столиць і великих міст, на фронті висвітлювалися мало, із запізненням і спотвореннями. Так, Ставка у повідомленні 26 жовтня (8 листопада), яке потрапило до наказів тільки 1 листопада, сповіщала про закат Петроградського гарнізону ("агенти і провокатори німецького імператора і скинутого Миколи") і про захоплення Керенським Гатчини. Верховний головнокомандувач генерал-лейтенант М. М. Духонін заявляв, що переворот "затягне війну, позбавивши нас будь-якої можливості укладення миру" [5, ф. 2796, оп. 2, д. 603, л. 326–327, 329].

Військові комітети діючої армії на початку листопада приймають резолюції "про поточний момент". Разом із засудженням перевороту, вчиненого більшовиками, приймаються рішення підтримати нову владу, "тому що

іншої немає", і заявляється про неможливість продовжувати війну без довіри до командування. У кращому випадку солдати заявляли про підтримку Тимчасового уряду лише на умовах негайного скасування страти, видання декрету про передачу землі земським комітетам, якнайшвидшого укладення миру на демократичних засадах, без анексій і контрибуцій, без переможців і переможених, з правом самовизначення народів, негайне скликання Установчих зборів [5, ф. 2796, оп. 2, д. 164, л. 266; ф. 3152, оп. 1, д. 17, л. 207]. У військах формуються військово-революційні комітети, що практично беруть владу у свої руки (офіційно – з грудня 1917). При цьому тільки 14(27) листопада військам було доведено наказ Духоніна від 25 жовтня (7 листопада) про зміну влади і про необхідність кожному продовжувати виконання своїх обов'язків [5, ф. 2796, оп. 2, д. 603, л. 397].

Зміна верховних головнокомандувачів, введення обмежень на проголошені раніше права солдат, проведення "націоналізації" військ не привело до зміцнення обороноздатності російської армії. Не було вирішено головне питання – про досягнення миру шляхом продовження війни й розгрому супротивника, декларована мета літнього наступу не відповідала напрямку головного удару (не звільнення Литви, Білорусії, Волині, Валахії, а нові загарбання в Галичині і Буковині). Улітку солдати цілком зробили вибір на користь миру, необхідно було лише нейтралізувати волю командування, восени цей процес продовжився, у Петроград стали направлятися делегації з фронту з вимогою укладення миру. І якщо в тилу армій ще можна було знайти сили для роззброєння та розправи над недисциплінованими групами й натовпами, майже без зброї, то в випадку з розташованими на позиції досвідченими і спаяними частинами, якби вони повернули зброю проти начальства, жодних сил реально в наявності вже не було.

У вересні-жовтні 1917 р. наступальну ініціативу використовувало вже командування німецького Східного фронту, яке провело три наступальні операції різного масштабу. Результатами їх стали оволодіння німецькими військами Ригю, Якобштадтом і Моонзундськими островами. Російська армія втратила важливий плацдарм на північній ділянці фронту, у безпосередній близькості від Петрограда, а Балтійський флот виявився замкненим у Фінській затоці. Втрати в особовому складі були, щоправда, істотно нижчими, ніж під час літнього наступу, але втрати озброєння, бойової техніки і військового майна були цілком порівнянні, а з деяких предметів бойового постачання навіть вище літніх.

Якщо літні невдачі були використані як урядом О. Ф. Керенського, так і військовим керівництвом для зміцнення власної влади, то подальші поразки у Прибалтиці викликали новий виток боротьби за владу, у якій ще більш активно брала участь армія. Спроба захоплення влади верховним головнокомандувачем Л. Г. Корніловим після падіння Риги натрапила на протидію всіх громадських сил, і насамперед армії. Практично це вже була вагома заявка збройних сил Росії на першу роль "ставлеників правителів". Це свідчило і про пріоритет внутрішньополітичних інтересів, перш за все пов'язаних із вимогою укладення миру. Оволодіння німецькими військами Моонзундськими островами вже було використано більшовиками проти Керенського. У жовтні 1917 р. В. І. Ленін використовує поразки у Прибалтиці, щоб показати повну неієздатність Тимчасового уряду ("Загрозлива катастрофа і як з нею боротися"). Новий переворот стає справою часу, і його майже повністю підтримують не лише гарнізони (по гарячих слідах Ставка і фронтове командування одразу ж оголошує повсталіх "шкурниками" і агентами контрреволюції,

Вільгельма і Миколи), але й діюча армія. При цьому комітети самі позбавляються підтримки солдатів, якщо виступають проти перевороту. Причина цьому – Декрет про мир 8 листопада 1917 р., що повністю відповідав гаслу "мир без анексій і контрибуцій". Незважаючи на знову-таки запізнile офіційне інформування через накази армій, дивізій і полків, зміст декрету проникає в окопи неофіційним шляхом. Армія знову грає вирішальну роль у зміні влади, але не як знаряддя, а як повноправний учасник дії. Продовження війни стає для Росії неможливим.

Така військова складова проблеми переходу Росії від війни до миру. Я не випадково називаю його солдатським (він такий фактично до розриву мирних переговорів у Брест-Литовську і такий за духом і буквою мирних договорів березня 1918 р., але вже не за втіленням). Основа угод – припинення ворожих дій без будь-яких умов, що дає можливість кожному, без з'ясування переможців і переможених, повернутися додому і влитися в соціальне й економічне середовище своєї країни. До листопада 1917 р. збройні сили Росії не лише були готовими до початку мирного процесу, а й отримали певний управлінський апарат для здійснення таких контактів. Супротивник також був готовим до перенесення вирішення всіх суперечок за стіл переговорів. Про це свідчили мирні пропозиції грудня 1916 р., насамперед адресовані Росії, а не її західним партнерам. Це тривало під час весняного братання на фронті; навіть розвиток успіхів у літніх контрнаступах і осінніх ударах доводило командуванню на Сході й імператорам Німеччини та Австро-Угорщини, що військовим шляхом досягти миру з Росією не вдасться: територія величезна, а запаси можуть бути мобілізовані в міру просування до історичних центрів країни. Тому було прийнято рішення не розвивати великий наступ, який не має розумної географічної межі, але може консолідувати сили російського народу.

Із самого початку Першої світової війни пропаганда Центральних держав насамперед підкреслювала, що їхні країни ведуть війну не проти російського народу й інших народів Російської імперії, але проти царя Миколи II, який розпочав ворожі дії. Хід війни загалом підтверджував цю тезу, і пропагандистська війна була програна як самодержавством, так і подальшими правлячими коаліціями. Їм не лише не вдалося довести наявність загрози поневолення слов'янства і перш за все російського народу "німцем", але і не вдалося відродити дух революційної Франції. Справді, у 1792 р. Франція не вела війну з сусідніми державами, але піддалася їхній агресії саме через повалення короля. Росія ж продовжувала війну, розпочату за самодержавства, отже, її уряд виявився вірним не духу революції, а імперським амбіціям. Проголошення гасла "мир без анексій і контрибуцій" позбавляв подальше продовження війни взагалі без будь-якого сенсу, оскільки і супротивник висував те саме гасло.

До літа 1917 р. у діючій армії вже була досить струнка система комітетів змішаного складу від ротних до корпусних; на армійському і фронтовому рівнях питання вирішували делеговані комітетами представники на з'їздах. Судова влада частково передавалася новоствореним дисциплінарним судам із виборним складом. Проте й тут можна говорити про запізнile інформування (від декількох днів до місяця).

Спочатку ані комітети, ані з'їзди не мали повноважень втручання в оперативну діяльність штабів. Однак у районах штабів армій, фронтів, військових округів діяли ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, які мали політико-адміністративні права на ви-

борній території. Якщо літній наступ було розпочато з повного або часткового схвалення рад, включаючи і Перший з'їзд Рад у червні 1917 р., то після "Корніловського заколоту" і уряд, і командування підтримку рад абсолютно втратили.

Наступними новими органами були комісари Тимчасового уряду – нововведення О. Ф. Керенського, який зміцнює таким чином свій вплив, але обмежує тим самим і повноваження командирів. Після виступу Корнілова інститут комісарів став буквально насаджуватися не лише при фронтових і армійських штабах, але аж до дивізій і бригад.

З осені комітети майже повсюдно заявляють про недовіру командуванню; введення виборності начальників із цього часу стає приводом для чергового чищення командного складу, але тепер уже "знизу" ("а що ви робили під час заколоту Корнілова?"). Нарешті, уже після приходу до влади більшовиків в дієвій армії створюється інститут військово-революційних комітетів (від полку до Ставки). Саме ці органи отримують усі повноваження і практично не лише контролюють, а й спрямовують дії виборних командирів, визначають все життя військового колективу. Саме ці органи беруть на себе повноваження щодо укладення, спираючись на Декрет про мир, приватних перемир'я з військами противника. Ці приватні перемир'я повністю підтримуються з боку військ Четверного союзу.

Протягом двох-трьох тижнів такі переговори на рівні від полку і вище перетворюються на закінчення спершу повного двотижневого перемир'я, а потім і загального перемир'я 15 грудня 1917 р. Умови досить прості: припинення будь-яких ворожих дій, обмін полоненими, пропуск на взаємній основі тих, хто повертається з полону або інтернованих, поховання загиблих без перешкод із протилежних сторін. У більшості випадків перемир'я супроводжується вже цілком легалізованою міновою торгівлею і тісним спілкуванням не лише солдат, а й офіцерів з обох протилежних сторін.

Таким чином, російська армія протягом року перетворюється на силу, здатну змінити соціальну й політичну структуру країни. Солдати усвідомлюють себе як могутню силу, вони власне й домагаються укладення перемир'я без переможців і переможених. Проте така сила з великою претензією на владу не потрібна тим, кого ця сила поставила при владі. На початку 1918 р. більшовики запустять процес не демобілізації, але розформування російської армії, паралельно створюючи нові збройні сили, на які можуть беззастережно спиратися як на знаряддя досягнення цілей головним чином усередині країни. Доля "старої" армії була вирішена.

Така ж буде й доля солдатського миру. Він не влаштував ні більшовиків-ленінців з ідеєю світової революції, ні уряду Четверного союзу, які повинні були вирішити проблему окупованих територій. Подальші події, насамперед війна більшовицького уряду проти Української республіки, у яку були вплутані й Центральні держави, не дали здійснитися солдатського миру повністю. Проте, дух і буква Брест-Литовського мирного договору зберігала позиції солдатського миру (ст. 1 – "народи вирішили, що надалі житимуть у мирі і дружбі"), і саме відхід сторін від дотримання його умов призвів і до денонсації договору, і до краху солдатського миру на Східному фронті Першої світової війни.

Список використаних джерел:

1. Вестник Временного Правительства. – 22 марта / 4 апреля 1917 г. – № 15 (61).
2. Военно-исторический сборник. Труды комиссии по исследованию и использованию опыта войны 1914–1918 гг. Вып. 1. – М., 1919.
3. Жилин А. Последнее наступление / А. Жилин. – М., 1983.
4. Нелипович С. Фронт сплошных митингов / С. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 1999 – № 2. – С. 34–47.

5. Российский государственный исторический архив (РГИА), Санкт-Петербург, Российская Федерация.
6. Санитарная служба русской армии в период империалистической войны 1914–1918 гг. Сб. документов. – М., 1941.
7. Amtliche Kriegsdepesche. Bd. 7. – S. 2432.
8. Anspach, S.; Flach, E. Das Königlich Sächsische Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 107. / S. Anspach, E. Flach. – Dresden, 1927.
9. Bayernbuch vom Weltkrieg 1914–1918. Bd. II. – Stuttgart, 1930.
10. Benary, A. Das Koeniglich Preussische Jaeger-Regiment zu Pferde Nr. 2 und seine Kriegsformationen / A. Benary. – Berlin, 1937.
11. Braun, K. Das Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 104 im Weltkriege / K. Braun. – Leipzig, 1921.
12. Busemann, W. Reserve-Ersatz-Regiment Nr. 3 / W. Busemann. – Oldenburg-Berlin, 1925.
13. Claus G., Gnüchtel H. Das Königlich Sächsische Infanterie-Regiment Nr. 473 / G. Claus, H. Gnüchtel. – Dresden, 1929.
14. Der Weltkrieg 1914 bis 1918. Bd. XII. – Berlin, 1939.
15. Der Weltkrieg 1914 bis 1918. Bd. XIII. – Berlin, 1939.
16. Erinnerungsblätter des Infanterie-Regiments Nr. 360. Donat. – Kremen, 1930.
17. Fernow, Frh. v. Schrötter. Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 17. Während der Kriegsjahre 1917/18. Teil 3. Oldenburg i.O. / Frh. v. Schrötter Fernow. – Berlin, 1930.
18. Franzmeyer, F.; Schumacher, J.; Stienen, R. Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 255 im Weltkriege 1914–1918 / F. Franzmeyer, J. Schumacher, R. Stienen. – Oldenburg-Berlin, 1929.
19. Geiseler, E. Das Infanterie-Regiment Nr. 409 / E. Geiseler. – Zeulenroda, 1929.
20. Geschichte des koeniglichpreussische Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 31. – Zeulenroda, 1927.
21. Gruen, E., Hechler, P. Das preußische Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 6 im Weltkriege 1914–18 / E. Gruen, P. Hechler. – Glogau-Breslau, 6. d.
22. Heintz, H. Regimentsgeschichte: Das Kgl. Sächsische Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 133 / H. Heintz. – Dresden, 1930.
23. Hornbach M. Das Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 29 im Kriege 1914–1918 / M. Hornbach. – Koeln, 1920.
24. Jaeneke, W., Voss, K. Das RIR 250 im Weltkrieg / W. Jaeneke, K. Voss. – Hannover, 1929.
25. Kestrer, H. Geschichte des Koeniglich Saechsische Reserve-Infanterie-Regiments 242 / H. Kestrer. – Zittau, 1924.
26. Koppe, P. Die Geschichte des Kgl. Saechs. Reserve-Infanterie-Regiments Nr. 241 / P. Koppe. – Dresden, 1926.
27. Meierborn O., Goebel W. RIR 251 / O. Meierborn, W. Goebel. – Zeulenroda, 1930.
28. Oesterreichische Staatsarchiv-Kriegsarchiv.
29. Oesterreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918. Bd. VI. – Wien, 1936.
30. Pankraz, H. Das K.B. Landsturm-Infanterie-Regiment Nr. 2 / H. Pankraz. – Muenchen, 1931.
31. Pflugbeil, F. Das Königlich Sächsische Infanterie-Regiment Nr. 474 / F. Pflugbeil. – Dresden, 1929.
32. Rauert, H. I.R. 332 / H. Rauert. – Sorau, 1922.
33. Reiss, A. Geschichte des R.I.R. 249 / A. Reiss. – Mannheim, 1938.
34. Sanitaetsberichtueber die Verluste des Deutschen Heer im Weitkrieg 1914–1918. Bd. II. – Berlin, 1938.
35. Sanitaetsberichtueber die Verluste des Deutschen Heer im Weitkrieg 1914–1918. Bd. III. – Berlin, 1939.
36. Staatsarchiv Bayern. Geheime Hausarchiv
37. Strube, M. Die Abwehrschlacht Krewo-Smorgon von 19. bis 26. Juli 1917 / M. Strube // Wissen und Wehr. – 1934 – Heft 11. – S. 791.
38. Tondera, A. Das Infanterie-Regiment Nr. 353 / A. Tondera. – Zeulenroda, 1938.
39. Winzer, R. Dass Kgl. Saechs. Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 243 im Weltkriege 1914/1918 / R. Winzer. – Dresden, 1927.

References:

1. *Bulletin of the Provisional Government*, 15(61). (1917, March 22 – April 4). [In Russian].
2. *Military-Historical Collection. Proceedings of Commission on the Research and Applience of the Experience of War of 1914-1919*. (1919). Moscow: [s.n.]. [In Russian].
3. Zhilin, A. (1983). *The Last Offensive*. Moscow: [s.n.]. [In Russian].
4. Neliopovich, S.G. (1999). Front of Continuous Rallies. *Military-Historical Journal*, 2, 33-47. [In Russian].
5. Russian National Archive. [In Russian].
6. *Sanitary Service of the Russian Army During the Imperialist War 1914-1918* (1941). [In Russian].
7. Amspach, S., Flach E. (1927). *Das Königlich Sächsische Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 107*. Dresden.
8. Amtliche Kriegsdepesche. Bd. 7. S. 2432
9. *Bayernbuch vom Weltkrieg 1914-1918* (1930). Bd. II. Stuttgart.
10. Benary, A. (1937). *Das Koeniglich Preussische Jaeger-Regiment zu Pferde Nr. 2 und seine Kriegsformationen*. Berlin.
11. Braun, K. (1921). *Das Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 104 im Weltkriege*. Leipzig.
12. Busemann, W. (1925). *Reserve-Ersatz-Regiment Nr. 3*. Oldenburg-Berlin.
13. Claus, G., Gnüchtel, H. (1929). *Das Königlich Sächsische Infanterie-Regiment Nr. 473*. Dresden.
14. *Der Weltkrieg 1914 bis 1918*. (1939). Bd. XII. B.

15. *Der Weltkrieg 1914 bis 1918*. Bd. XIII.
16. *Erinnerungsblätter des Infanterie-Regiments Nr. 360*. Donat. (1930). Kremen.
17. Fernow, Frh. v. Schrötter. (1930). *Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 17. Während der Kriegsjahre 1917/18, Teil 3*. Oldenburg i. O., Berlin.
18. Franzmeyer, F. & Schumacher, J. & Stienen, R. (1929). *Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 255 im Weltkriege 1914–1918*. Oldenburg-Berlin.
19. Geiseler, E. (1929). *Das Infanterie-Regiment Nr. 409*. Zeulenroda.
20. *Geschichte des königlichpreussische Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 31*. (1927). Zeulenroda.
21. Gruen, E. & Hechler, P. *Das preussische Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 6 im Weltkriege 1914–18*. Glogau-Breslau, O.D.
22. Heintz, H. (1930). *Regimentsgeschichte: Das Kgl. Sächsische Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 133*. Dresden.
23. Hornbach, M. (1920). *Das Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 29 im Kriege 1914–1918*. Koeln.
24. Jaeneke, W. & Voss, K. (1929). *Das RIR 250 im Weltkrieg*. Hannover.
25. Kestrer, H. (1924). *Geschichte des Königlich Saechsischen Reserve-Infanterie-Regiments 242*. Zittau.
26. Koppe, P. (1926). *Die Geschichte des Kgl. Saechs. Reserve-Infanterie-Regiments Nr. 241*. Dresden.

27. Meierborn, O. & Goebel, W. (1930). *RIR 251*. Zeulenroda.
28. Oesterreichische Staatsarchiv-Kriegsarchiv.
29. *Oesterreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*. (1936). Bd. VI. Wien.
30. Pankraz, H. (1931). *Das K. B. Landsturm-Infanterie-Regiment Nr. 2*. Muenchen.
31. Pflugbeil, F. (1929). *Das KöniglichSächsischeInfanterie-Regiment Nr. 474*. Dresden.
32. Rauert, H. (1922). *R. 332*. Sorau.
33. Reiss, A. (1938). *Geschichte des R.I.R. 249*. Mannheim.
34. *Sanitaetsberichtueber die Verluste des Deutschen Heer im Weltkrieg 1914–1918* (1938). Bd. II. B.
35. *Sanitaetsberichtueber die Verluste des Deutschen Heer im Weltkrieg 1914–1918* (1939). Bd. III. B.
36. Staatsarchiv Bayern. Geheime Hausarchiv
37. Strube, M. (1934). *Die Abwehrschlacht Krewo-Smorgon von 19. bis 26. Juli 1917*. Wissen und Wehr, 11, 791.
38. Tondera, A. (1938). *Das Infanterie-Regiment Nr. 353*. Zeulenroda.
39. Winzer, R. (1927). *Das Kgl. Saechs. Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 243 im Weltkrieg 1914/1918*. Dresden.

Надійшла до редколегії 08.07.19

S. Nelipovich, PhD
Russian Association of WW1 historians, Society 'Russia-Poland'

RUSSIAN ARMY IN 1917: FROM THE IMPERIAL WAR TO THE SOLDIER PEACE

This paper analyzes the actions of the Russian army in the final year of the fightings on the Eastern Front of the First World War. This paper demonstrates that the Russian army in 1917 was undergoing violent internal processes, caused by the desire of various political forces to seize and retain power. The army involvement in the political struggle was steadily increasing and by autumn 1917 it had become an influential political force capable to play independently a decisive role in changing society (the Kornilov affair, the October Revolution in big cities and small communities). The paper concludes that the leadership of the Russian army was unable to achieve success at the front, even with a numerical superiority over the enemy's troops and at the cost of huge losses. At the same time, pacifist sentiments and the desire to end the war by any mean spread among the Russian soldiers. These moods were one of the most important factors contributing to the success of the October Revolution in November 1917 and the rapid conclusion of the Brest Peace in March 1918.

Keywords: First World War, Eastern Front, February Revolution, October Revolution, Brest-Litovsk Peace.

УДК 94(100):327.54:341.67
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.142.7>

В. Павленко, канд. іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПРОБЛЕМА НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ ПІД ЧАС І ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ "ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ"

Здійснено аналіз процесу становлення й розвитку режиму нерозповсюдження ядерної зброї, який автор пропонує умовно поділити на три етапи. Перший – 1945–1968 рр. – це той час, коли намагання зупинити чи загальмувати процес поширення ядерної зброї були марними. Другий етап – 1968–1995 рр. – закладання основ режиму нерозповсюдження у "Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї" від 1 липня 1968 р. Третій етап розпочався у 1995 р. і дав поштовх наростанню нових ризиків і загроз "режиму". Звернено увагу на те, що сам "Договір нерозповсюдження ядерної зброї" ділить держави-учасниці на дві категорії – ядерні і неядерні, а сам "Договір" у 1995 р. було продовжено на невизначений термін. Це сприяло зміцненню світової безпеки та призвело до позитивних змін у міжнародних відносинах.

Проаналізовано ряд конференцій, на яких було досягнуто згоди щодо підписання Підсумкового документу, де вперше було названо поімено держави, що не є членами "Договору нерозповсюдження ядерної зброї", а також містився заклик до Індії, Ізраїлю та Пакистану приєднатися до нього у статусі держав, що не володіють ядерною зброєю. VIII конференція відбулася з 3 по 28 травня 2010 р., на ній було підписано документ, що містить 64 рекомендації, які мали бути виконані до 2015 р. – досить скромний, але позитивний результат.

Наголошено, що ДНЯЗ беззаперечно став найбільш універсальним міжнародним договором, хоча в ньому і є слабкі місця й це змушує численні комісії з питань нерозповсюдження звертати на це увагу. Зроблено висновок, що МАГАТЕ – це єдина у світі універсальна міжнародна організація, яка служить цілям мирного використання ядерної енергії, але при цьому підкреслено, що цей орган є скоріше технічним і не може давати політичної оцінки діяльності цієї чи іншої держави. Автор стверджує, що сучасний стан режиму нерозповсюдження, загалом викликає стурбованість і неоднозначні оцінки і для подолання кризи міжнародного режиму нерозповсюдження треба шукати шляхи до більш універсальних домовленостей між країнами.

Ключові слова: нерозповсюдження, ядерна зброя, ДНЯЗ, міжнародний режим, роззброєння, безпека.

Постановка проблеми. Сучасна система міжнародних відносин багато в чому базується на режимі нерозповсюдження ядерної зброї й політиці щодо підтримки, такого режиму. Зрозуміло, що поширення ядерної зброї становить велику загрозу світовій безпеці. Ця проблема з кожним днем набуває нових форм і несе серйозну небезпеку. Тому й не дивно, що питання ядерного нерозповсюдження займає одне з найважливіших місць у системі глобальних проблем сучасності, а від успішного вирішення проблеми нерозповсюдження за-

лежить не лише безпека у світі в XXI ст., але й, значною мірою, структура системи міжнародних відносин.

Аналіз джерел і публікацій. Широка наукова дискусія щодо міжнародних режимів бере свій початок із спеціального випуску журналу "Міжнародні організації" ("International Organizations") 1982 р., у якому професор Стенфордського університету і відомий учений-міжнародник С. Краснер запропонував своє бачення визначення міжнародних режимів, що й дотепер вважається найбільш популярною та вживаною версією. На його думку, міжнародний режим – це "набір явних чи